

ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ФОРМУЛА СПІВПРАЦІ

У статті розглянуто прояви співпраці населення України з окупаційною владою в економічній та культурній сферах під час Другої світової війни. На основі аналізу спеціальної літератури, архівних джерел та матеріалів музейних колекцій зроблено висновок про те, що фізичне виживання лежало в основі первинних мотивів співпраці з ворогом. Довоєнна радянська політика в економіці та культурі, нацистська пропаганда під час окупації в цих царинах, а також моральні, психологічні, ідеологічні та інші установки українського суспільства визначали міру, логіку й формулу колаборації з окупантом.

Ключові слова: колабораціонізм, співпраця, райхскомісаріат «Україна», остарбайтери.

«Ми ніколи не були такими вільними, як за часів німецької окупації. Ми позбулися всіх прав, нам щодня кидали в обличчя образи, нас масово депортували як робітників, як євреїв, як політв'язнів, усюди ми бачили якесь огидне біде обличчя, яке наші гнобителі називали нашим обличчям: саме тому ми були вільні!» – такі на перший погляд парадоксальні тези записав Жан-Поль Сартр, тільки-но танки союзників увійшли в м. Париж [22, 169].

Ідея «ситуативного» існування французького філософа полягала в тому, що свободу можна знайти лише в межах конкретного історичного контексту, бо усвідомлення можливостей, пропонованих життям, найбільше прояснюється в кризові моменти. Будь-яка війна змушує обложених вийти із заціпеніння, не трактувати більше своє життя як непорушну, навіки визначену сутність.

Ж.-П. Сартр відіграв значну роль в обґрунтуванні голлістського міфу війни – «усі французи – це люди 18 червня». Йдеться про французів, які почули по радіо звернення Шарля де Голля з м. Лондон 18 червня 1940 р. Той заявив, що війну не програно, а співвітчизники мають сили зорганізуватися до опору й визволити країну. Після 1945 р. де Голль наполягав, що усі французи відгукнулися на заклик стати до боротьби. Масова колаборація, якою відзначилися жителі країни в роки окупації, та режим Віші як символ національної ганьби були піддані конвенцій-

ному забуттю. Необхідність переосмислити й проговорити ці теми наздогнала Францію лише в 1970-ті рр.

У радянській повоєнній історії такого не було зроблено ніколи. Попри розгубленість перед фактами масштабної колаборації, громадський мотив помсти щодо найбільш антигуманних та жорстоких вчинків радянської спільноти накладався на сталінський мотив помсти всій спільноті за проживання (фактично – виживання) на окупованій території.

Донині в масовій свідомості й публічному просторі розуміння феномену колабораціонізму відбиває радянські морально-правові та юридичні маркери. Сам цей термін зазвичай вживають у «вішистському» значенні: військової та адміністративної співпраці. Натомість інші види колаборації до уваги зазвичай не беруться.

У цій статті спробуємо розглянути форми співпраці українського населення з нацистською окупаційною владою в економічній та культурній сферах. По можливості, врахувавши історичний контекст, виділимо первинні та другорядні мотиви колаборації соціальних акторів. Дослідницький інструментарій буде застосовано в системі координат життєвих стратегій задля того, щоб відійти від спрощеного розуміння такого багатовимірного явища, як колабораціонізм.

Варто зазначити, що вивчення економічного та культурного колабораціонізму перебуває на периферії магістрального напрямку досліджень історії Другої світової війни. У різний час до цієї тематики звертались І. Ветров, Т. Заболотна, Б. Ковальов, В. Кучер, Т. Пентер, О. Потильчак, М. Семиряга, Ю. Скрипниченко, О. Стяжкіна, В. Шайкан [6; 7; 23; 31; 35; 43; 46–49; 52; 53; 61].

Упродовж 2018–2019 рр. у межах реалізації виставкових проєктів «Праведний шлях: Українці-рятівники» та «Україна. Незакінчена війна...» у Національному музеї історії України у Другій світовій війні теми економічної та культурної співпраці були втілені в експозитарному вимірі.

Економічний колабораціонізм

Політична верхівка Райху трактувала свої дії на Східному фронті не як чергову воєнну кампанію, а як боротьбу, що визначить життя і смерть ворожих ідеологій та ворожих рас, – як війну тотального винищення (*Vernichtungskrieg*), концептуально сформульовану генералом Еріхом Людендорфом [36]. Попри філософію екстермінації, територію СРСР розглядали як сировинний та аграрний придаток Німеччини. Напередодні німецько-радянської війни нацистське керівництво розробило концепцію економічної експлуатації майбутніх окупованих зон, окресливши їх у «Директивах щодо керівництва економікою в новоокупованих східних областях». Ці документи більш відомі як «Зелена папка Герінга» [5, 322].

В окремому розділі «Зеленої папки», що називався «Використання робочої сили і залучення місцевого населення», передбачено було повне використання

людських ресурсів окупованої території Радянського Союзу, збереження трудових колективів підприємств промислових галузей (головним чином енергетики та ремонтних майстерень) та сільського господарства для їх експлуатації на користь Вермахту. Для реалізації своїх планів нацисти розраховували втягнути до активної економічної колаборації місцеве населення, насамперед інженерно-технічні кадри, кваліфікованих робітників, сільськогосподарських фахівців [46, 5–6].

Своє ставлення до залучення місцевих трудових ресурсів військово-політична еліта Райху виводила з розуміння специфічності радянського економічного укладу, що характеризувався командно-адміністративною системою управління, украй високим рівнем монополізації та автаркією. «Радянська економіка повністю організована державою. Якщо ця організація розпадеться чи внаслідок усунення керівного складу буде порушена, може виникнути небезпека господарської анархії», – сказано в «Зеленій папці Герінга». Отже, цінні професійні кадри заборонялося брати як заручників або піддавати політичному переслідуванню «без своєчасного сповіщення господарських установ». Крім того, передбачалося збереження певних соціальних гарантій: заробітної плати, продовольчого, медичного забезпечення тощо [26, 26].

Важливу роль у налагодженні економічної співпраці між місцевим населенням та «ною» владою було відведено пропаганді. Завдяки її продукції – відозвам, плакатам, пресі – гітлерівці планували залучити українців до колаборації з Райхом. Блискучий приклад такої комунікації – плакат 1942 р. «Трудящі України!». У зв'язку з початком агітаційно-пропагандистської кампанії з вербування українських робітників до Райху німецька окупаційна влада зверталася до людей із такими словами: «Вашу батьківщину звільнено від жахливого панування большевиків. Знову Ви можете легко зітхнути й стати до праці, якщо большевицькі хижакі у своїй руїницькій люті не позбавили Вас можливості до цього» [25].

У перші місяці німецько-радянського збройного протистояння реалії воєнно-стратегічної обстановки викликали в певній частини населення надії на щирість намірів окупантів щодо майбутнього України, посилювані нацистською пропагандою та негативним досвідом радянської дійсності. Ці сподівання, очевидно, сприяли поширенню доброзичливого ставлення звичайного українця до німецької армії та окупаційної адміністрації в той період. Серед національно свідомої частини українства з'являлися надії на те, що Третій райх, здолавши комуністичний радянський режим, забезпечить якусь форму самостійного державного розвитку України.

Службовець Київського обласного тресту будівельних матеріалів Федір Пігідо (літературний псевдонім – Правобережний) – автор унікального, але до певної міри заангажованого джерела – спогадів про своє перебування під нацистською окупацією. Як свідок та безпосередній учасник економічної колаборації він рефлексує щодо причин співпраці з новою владою: «Ніхто, власне, німців не хотів і великого добра від них не ждав. Але ще дужче не хотіли збереження

советського режиму, – народи не хотіли воювати, не хотіли віддавати життя за збереження “советської родини”, за збереження колгоспного устрою. Хотів би я знати, коли це й хто називав повстання проти чужої тиранії “зрадою”?» [44, 98–99].

Пігідо наводить розмірковування знайомого лікаря А. (ім'я невідоме) про природу явища колаборації радянських громадян, як видається, ще глибші та влучніші за його власні: «Усі ці страхітні явища знаходять своє пояснення в тому, що двадцятип'ятирічні експерименти большевиків над людськими душами так спотворили їх, ті душі, що витравили все, що було в них людського, святого, що люди втратили образ Божий, і що це є ґрунтом, на якому стали можливі оті явища. Безнастанне руйнування “буржуазної моралі”, руйнування віри в Бога, безнастанне, маніякально вперто-последовне руйнування родини, зведення поняття родини до чогось набагато нижчого, ніж у тварин. ...Все це уможливило й оту “зраду”...» [44, 100].

Із цього випливає, що соціальну базу економічного колабораціонізму потрібно шукати не в межах класових структур радянського українського суспільства, а в значно ширших соціальних категоріях, які об'єднували не лише ідеологічних противників більшовизму чи національно свідомих громадян, а й політично нейтральних осіб, певним чином потерпілих від більшовицького режиму або ж ним незадоволених. В Україні через відомі причини та обставини таких була більшість.

Успішні дії німецької армії на початковому етапі війни давали керівництву Третього райху підстави сподіватися на захоплення великої кількості неущкоджених промислових підприємств, устаткування й запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи. Однак його сподівання виявилися марними. Червона армія, відступаючи, знищувала все, що залишилося після евакуації промислового устаткування, сільськогосподарських машин, механізмів, худоби та ін.

Санкцію на застосування тактики «випаленої землі» дав особисто Йосиф Сталін. 3 липня 1941 р. у своєму запізнілому зверненні по радіо він заявив: «Під час вимушеного відходу частин Червоної армії потрібно вивозити весь рухомий залізничний склад, не залишати ворогові жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику жодного кілограма хліба, ані літра пального. Колгоспники мають гнати всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони. Усе цінне майно, зокрема кольорові метали, хліб і пальне, яке не може бути вивезене, мають безумовно знищувати» [11].

Масштаби руйнації промисловості згодом оцінювала створена німцями місцева адміністрація, яка обстежувала стан підприємств на предмет відновлення їхньої роботи, а морально-психологічні наслідки для самих червоноармійців яскраво описані у фронтових щоденниках [63; 64].

На основі архівних документів І. Ветров здійснив обрахунок кількості підприємств, введених у дію окупаційною адміністрацією станом на

1 березня 1942 р. Промислових об'єктів, відкритих гітлерівською господарською інспекцією «Південь» на території Харківської, Запорізької областей, м. Чернігів, Суми, генерального округу «Дніпропетровськ», Криму, а також м. Курськ і Таганрог, які теж входили до зони військової німецької адміністрації, налічувалося 307. Потреби Вермахту забезпечували Харківський завод № 183 (транспортне відділення заводу локомотивів), який ремонтував мотоцикли й автомобілі, маріупольські хутряна та військового одягу фабрики, Сімферопольська акумуляторна майстерня, Чернігівська ТЕЦ, Ніжинська, Боровицька, Бердянська, Молочанська, Оріхівська, Новомосковська електростанції, дві електропідстанції в м. Запоріжжя й інші підприємства, переважно легкої та харчової промисловості [6, 200–216].

Спогади очевидців і звіти окупаційної влади фіксують численні випадки добровільної допомоги цивільного населення України у відновленні зруйнованих чи недіючих підприємств на початку окупації. Наприклад, 20 жовтня 1941 р. командир 444-ї охоронної дивізії доповідав начальству, що робітники й інженери м. Кривий Ріг під час будівельних робіт на залізрудних промислах «надали суттєву допомогу німецькому командуванню», а особливо коли вручили окупаційній владі плани підземних розробок [61, 283].

Останній голова Київської міської управи Леонтій Форостівський повідомляв, що з приходом німців до столиці у вересні 1941 р. «при жертвній праці робітників» лише за два тижні вдалося налагодити електропостачання, водогін, розчистити руїни й відновити роботу міського трамвая. Майбутній бургомістр м. Київ, який тоді обіймав посаду голови Софіївської районної управи, у доволі піднесених тонах намагався показати, ніби мертво місто виявило ознаки життя: «Без потрібних коштів і матеріалів, але з упертим бажанням, енергією й величезною ініціативою 19 732 робітників і службовців за короткий час побудували: залізницю на Пуще-Водицю для підвозу торфу, торфорозробки в Дарниці й Святошині, Ковельський та Гаванський мости, телефонну станцію на Подолі, кілометровий дерев'яний міст через р. Ірпінь». У спогадах, опублікованих через десятиліття в Аргентині, Л. Форостівський виразно підкреслював свій вклад у справу відновлення міської життєдіяльності: «Управа міста поставила свій виклик і разом з киянами доклала всіх зусиль, щоб відродити спаралізовану більшовиками господарку міста й відновити в українській столиці громадсько-господарче й культурне життя в максимальних розмірах, можливих в умовах нової, німецької окупації» [54, 40–41].

На прикладі цукрової промисловості Ф. Пігідо (Правобережний) теж відзначав відновлення виробничих ліній «з дивовижною швидкістю». Не вдаючись у детальну характеристику руйнувань, він констатував, що за відносно короткий час зі 152 цукроварень поновили роботу й працювали на повну потужність 112. Будучи глибоко інтегрованим у систему економічних відносин із німецькою владою, інженер зробив дуже важливий висновок: «Коли б не дружня, співчутлива, віддана робота місцевих робітників, своїми силами та примусом німці

ніколи не відбудували б так скоро й третини цих заводів. Німці мало що приклали своїх сил до відбудови своїх цукроварень (для деяких було доставлено з Німеччини паси, яких взагалі бракувало), та вони й не мали до того ні можливості, ні часу, – це зробили робітники та службовці цих заводів» [44, 154].

До еміграції на Захід у 1944 р. Ф. Пігідо (Правобережний) вступив до кооперативного товариства інженерів-сілікатників і отримав призначення на посаду директора Стайківської та Ржищівської груп цегельних заводів. Загалом товариство промисловців узяло в оренду в Київській міській управі та деяких районних управ близько 10 цегельно-дахівних заводів, а також київський цементний та керамічний заводи [50, 4].

Крім резонної мети – отримання прибутку, кооперативні члени товариств, які вступали в колаборацію з новою владою, ставили перед собою і ширші стратегічні завдання: створити базу для збереження основних кадрів промисловості будівельних матеріалів, а також запобігти руйнуванню заводів – основи цього збереження [44, 143–144].

Очевидно, це була інстинктивна реакція активного прошарку українського населення на розпад попередніх соціально-економічних зв'язків та структур, що спонукала до внутрішньої консолідації, відновлення й зосередження ресурсів для виживання та формування відповідних стратегій.

У Західній Україні, де традиції сільськогосподарської кооперації були глибшими й тривалішими завдяки діяльності «Просвіти», активній залученості греко-католицької церкви та підтримці легальних політичних партій (як-от Українське національно-демократичне об'єднання), різноманітні добровільні об'єднання та спілки найактивніше вступали в контакти з німецькою адміністрацією, вибудовуючи форми економічної співпраці.

Яскравим прикладом може слугувати діяльність Маслосоюзу, що від початку ХХ ст. з кількох молочарських спілок виріс у потужну й розгалужену організацію з річним оборотом у 12,1 млн злотих напередодні Другої світової війни. З початком німецького вторгнення до СРСР дирекція Маслосоюзу (А. Палій, А. Мудрик, М. Хронов'ят), керівні структури якої містились у м. Львів, здійснила низку заходів для збереження організаційно-торговельної системи та майна української молочарської кооперації перед зазіханням нацистської адміністрації, яка не поспішала повертати націоналізоване радянською владою майно і планувала перетворити її на філію німецької компанії [27].

Ціною розформування організаційно-технічного відділу, який відповідав за організацію виробництва, та підпорядкування Маслосоюзу Дистриктовому союзу молочного і жирового господарства (Distriktsverband für Milch und Fettwirtschaft) на чолі з комісаром Рошманом вдалося зберегти первинну структуру кооперативної інституції та отримати дозвіл на легальну діяльність. Заступником комісара мав бути призначений фольксдойч, однак завдяки наполяганням українських кооператорів цю посаду обійняв Михайло Хронов'ят, який лобіював

господарські інтереси українців, мав доступ до інформації стосовно німецьких планів, пов'язаних із цим сектором господарства [4, 19].

Перебуваючи після війни в еміграції, Андрій Палій аргументував своє рішення щодо співпраці з окупаційним режимом потребою насамперед зберегти надбання української кооперації. У книжці «Мужі ідеї» він із прагматизмом коментував свої мотиви: «Незважаючи на те, що це була чужа окупаційна влада з нестерпним режимом, який по своїй суті заперечував незалежний розвиток кооперації на дальшу мету, ми вирішили боротися за її існування з таких мотивів:

1. Розраховувано на те, що окупаційна влада не буде вічною і кооперативні надбудови залишаться власністю народу.

2. Треба було використати нагоду для закупки молочарських машин з німецьких джерел та переводити якнайбільше інвестицій на кошт здевальвованої валюти.

3. Повстала конечність дати заняття для якнайбільшого числа робітників, щоб їх охоронити від примусового вивозу до Німеччини.

4. А в кінці ще й з тої причини, і це було найголовніше, щоб охоронити селянське населення від надмірних контингентів і репресій з боку німецької влади та відомих із визиску німецьких фірм, які працювали всюди там, де не було кооперативної самооборони» [28, 109].

Окупація неминуче призводить до соціальної атомізації суспільства. Люди починають провадити зациклений на себе, егоїстичний спосіб життя, дбаючи про власне виживання та потреби близьких. Утім, так само знаходилися люди, які виявляли цілком протилежну позицію – солідарності: піклувались одне про одного або принаймні вважали, що мають це робити.

Роман Макар, кваліфікований інженер-нафтовик із м. Борислав, володів кількома нафтовими свердловинами. Після захоплення Галичини німецькими військами й надалі займався нафтовим промислом, що був узятий під особливий контроль нацистською адміністрацією. Водночас його батько Іван обіймав посаду міського голови. Коли до Макарів, які бачилися класичним зразком економічного та адміністративного колабораціонізму, звернувся бориславський лікар Елькан Хармелін із проханням сховати його родину, вони обладнали сховок у власному будинку, де протягом усієї окупації мешкало 13 євреїв. Р. Макар із дружиною забезпечували їх їжею та одягом й навіть облаштували для втікачів бібліотеку. У 2015 р. Роман і Ганна Макари були удостоєні звання Праведника народів світу [19].

Інший приклад не менш показовий. 22 листопада 1941 р. після захоплення м. Маріуполь Єлизавета Бірюкова разом із іншими городянами за наказом нацистської адміністрації вийшла на роботу. Спеціалізована вища освіта, знання німецької мови привернули до неї увагу окупаційної влади, зокрема новопризначеного шефа Маріупольського рибоконсервного комбінату – німця Бендера (ім'я невідоме) [14].

Жінку призначили на посаду технічного керівника виробництва комбінату. Завдяки своїм організаторським здібностям Є. Бірюкова відновила й ефективно налагодила виробництво рибних консервів для німецької армії. Були відкриті томатний та маринадний цехи, що давали тонни консервованої продукції для Вермахту.

Ефективність роботи на посаді давала їй змогу впливати на кадрову політику й організовувати переведення радянських військовополонених із місцевого шталагу № 152 на комбінат. Крім того, використовуючи відомі їй вади бюрократичної системи, Є. Бірюкова возила хабарі на біржу праці, відкуповуючи людей від відправлення до Німеччини, й також влаштовувала їх на підприємство. У результаті від голодної смерті та примусових робіт у Райху було врятовано щонайменше 150 осіб військовополонених та цивільних [16].

Утім, за співпрацю з нацистами в економічній сфері Є. Бірюкову засудили на 20 років каторжних робіт із позбавленням прав та конфіскацією майна. Вирок не підлягав оскарженню та касації. Упродовж 1944–1948 рр. вона перебувала у Воркутинському виправно-трудоному таборі НКВД СРСР. Була звільнена після перегляду справи [53, 270–275].

Отже, окремі соціальні актори розглядали свою співпрацю з окупантами ширше, ніж засіб власного виживання, а їхній економічний колабораціонізм конвертувався в порятунок життя інших людей.

Ефективність реставрації промислової бази в період нацистської окупації, попри подекуди дуже високий місцевий ентузіазм, була вкрай низькою. Учені В. Кучер та О. Потильчак, проаналізувавши німецькі дані щодо повністю або частково відновлених підприємств райхскомісаріату, встановили, що їхня частка не перевищувала 2,3 % довоєнної кількості [35, 189].

Однією з форм нацистського захоплення до співпраці в економічній сфері була система видачі патентів на торгівлю. З перших днів окупації німецька влада оголосила все рухоме й нерухоме майно України власністю Райху. Воно не могло передаватися у володіння як окремих власників, так і монопольних об'єднань. Майбутня доля цього «особливого майна» мала бути визначена після війни, а поки що для нього встановлювалось опікунське управління, частина передавалася в оренду. Передача підприємств під опіку відбувалася за домовленістю, згідно з якою контрактантом-власником виступала нацистська Німеччина.

На роль розпорядника майном від імені держави окупаційна влада могла призначити певну «досвідчену» особу, з якою підписували договір на видачу «патента» (Bestellungsurkunde) в довільній формі. Така формальна домовленість окреслювала загальні положення діяльності призначеного «в межах правильного керівництва господарством», зокрема й обсяг оплати управителю за роботу [6, 60].

Наприклад, у м. Вінниця в 1942 р. налічувалося 52 власні крамниці, їдальні, комісійні магазини, холодильні підвали та склади, що мали патенти. Вони торгували продовольчими та промисловими товарами, льодом, вугіллям, старими

меблями та квартирним начинням, а кількість персоналу становила не більше двох робітників [57, 298–301].

Дмитро Малаков на власні очі спостерігав відродження дрібного приватництва у м. Київ із його бурхливим стартом, спекуляціями та швидкоплинністю: «Повідкривалися різноманітні паштетні, закусочні, бутербродні з вивісками й запрошеннями, писані українською й німецькою мовами. У вітринах цих закладів зарясніли і жовто-блакитні кольори, і тризуби. Зажеврїла надія на самостійність. Відкрилася також сила-силенна комісійних крамниць, куди городяни, сподіваючись щось виручити на хліб насущний, понесли останнє, а хто й награбоване в державних магазинах у дні безвладдя в Києві (17–19 вересня)» [37, 67–68].

Фактор економічного колабораціонізму використовували члени комуністичного підпілля, виконуючи спецзавдання на окупованій території. Навесні 1942 р. за дозволом штадткомісара Рудольфа Клостермана керівником сільськогосподарської фірми «Гапаз» у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) став радянський розвідник Олександр Готовцев, який налагодив зв'язки з партизанами й підпіллями. Йому вдалося отримати патент на відкриття цієї фірми. Р. Клостерман був задоволений тим, що на території генеральної округи з'явилося підприємство, яке взяло на себе відповідальність за відновлення інвентаря в селах більшості гебітів, налагодження поставок сільськогосподарської продукції для Вермахту й Німеччини. Завдяки діяльності фірми «Гапаз» радянським підпіллям вдалося зібрати цінну інформацію про розміщення німецьких архівів, штабів, переправляти медикаменти для військовополонених у табори, врятувати частину молоді від вивезення на роботи до Німеччини [13, 93–101].

Дослідниця явища колабораціонізму на території райхскомісаріату «Україна» В. Шайкан наводить цілу низку прикладів, коли комуністи, залишившись на окупованій території, співпрацювали зі своїми ідеологічними ворогами, зокрема й в економічній сфері. Секретар парторганізації ст. Золочів Харківської області Н. К. [тут і далі з етичних міркувань В. Шайкан приховала імена. – Авт.] став співпрацювати на залізниці, кілька разів «заарештовувався» гестапо, але звільнявся і продовжував роботу там само. Головний бухгалтер Вовчанської райошадкаси Харківської області А. Л. самовільно залишилася на окупованій території, активно співпрацювала з окупантами, ведучи облік населення, збираючи податки і т. ін.» [61, 285].

Після тотальної мобілізації наприкінці 1941 р. в нацистській Німеччині постав гострий дефіцит робочої сили у промисловості й сільському господарстві. Подолати його планували, набравши робочої сили із захоплених східних областей. 21 березня 1942 р. генеральним уповноваженим з питань управління та використання наявних трудових ресурсів Райху Гітлер призначив гауляйтера Тюрингії, обергрупенфюрера СС Фріца Заукеля. Уже наприкінці 1942 р. той звітував, що його відомство рекрутувало близько 3 млн робітників «ненімецьких» народів, серед яких 1 млн 480 тис. – зі сходу. За весь період Другої світової війни було залучено до роботи 2 млн 775 тис. остарбайтерів [42].

Кампанія щодо добровільного задіяння українців до роботи в Німеччині стартувала наприкінці 1941 р. А вже 20 січня 1942 р. газета «Нове українське слово» опублікувала звернення генерал-комісара м. Київ Гельмута Квіцрау про відправлення першого транспортного поїзда до Німеччини, у якому більшість нібито становили добровольці [9]. 14 лютого 1942 р. керівництво Київського бюро набору добровольців до Німеччини заявило про відправлення другого й третього транспортних поїздів [10].

Пропагандистські зусилля гітлерівців із залучення української молоді до економічної колаборації зводилися до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування думки про те, що окупаційна влада не є ворожою, а німці, пропонуючи вигідні умови праці та проживання в Райху, піклуються про благополучне майбутнє місцевих громадян.

Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціально-психологічної обробки людей було зроблено на усній (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких пропагандистів), наочній (листівки, плакати, пересувні фотовиставки) агітації та деяких інших пропагандистських засобах. Серед українського населення розповсюджували кольорові плакати «Як живе німецький робітник?» з обов'язковими помітками: «Тут купують м'ясо для смачної вечері», «Німецькі робітники живуть не у тісних убогих квартирах, а в просторих кімнатах та власних домах!», «Багатьом німецьким жінкам подобається працювати на фабриках та заробляти гроші, як і їхні чоловіки» [45].

Ці та інші схожі листівки друкували масовим тиражем, вивішували в людних місцях, роздавали в руки майже кожному. Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди райхскомісаріату «Україна» розповсюдив серед населення 350 тис. таких агітаційних матеріалів [48, 20].

Іншими інструментами ідеологічного впливу стали кінозасоби (демонстрування кіноагітки «Дорога до Німеччини»), українська преса, сфабриковані листи тих, хто нібито вже встиг завербуватися.

Певну роль агітатора в схиланні українського населення до колаборації та виїзду на роботу до Німеччини відіграла церква. Начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Еріх Ерлінгер, говорячи про те, що духівництво на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав, що «особливо помітну підтримку подало духівництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини», а єпископи «відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам, в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах» [12, 59].

Водночас поведінка багатьох парафіяльних священників не виходила за морально-етичну межу їхнього покликання. Приклад пароха с. Ілавче Тернопільської області Йосипа Райха тут показовий. У 1942–1944 рр. під час нацистської окупації греко-католицький священник став посередником між німецькою владою та громадою села. Після оголошення трудової мобілізації Тернопільським окружним староством дистрикту «Галичина» він спробував узяти ситуацію під

контроль. Кожна кандидатура була погоджена Й. Райхом і затверджена відповідною метричною довідкою, яку він скріплював церковною печаткою. Навряд чи у священика була можливість урятувати всіх юнаків та дівчат, але через опосередковану форму економічного колабораціонізму він принаймні налагодив процедуру контролю над прямим насильством окупаційної влади [20].

Німецька адміністрація застосовувала й фінансово-економічні важелі впливу для збільшення кількості добровольців. Йдеться про виплату грошової компенсації сім'ям завербованих. Частина добровольців-остарбайтерів сподівалися на допомогу окупаційної влади їхнім рідним, про що свідчать записи старост наприкінці списків: «Родина потребує допомоги» [61, 294].

Із пропагандистською метою сім'ям потенційних колаборантів було передбачено певні пільги: збереження за ними права на отримання земельних наділів, виплати родичам у разі настання їхньої непрацездатності грошової допомоги тощо. 27 лютого 1942 р. райхскомісар України Ерїх Кох у зверненні до окружних комісарів та урядів праці звертав увагу на те, що вербування робітників відбувається легше, коли завербований знає, що його родина буде забезпечена [60].

При недостатньому ефекті пропаганди нацисти вдавалися до крайнього способу (перед прямим примусом), щоб спонукати позірних добровольців до трудових мобілізацій: посилення соціального тиску та створення нестерпних умов життя на окупованій території.

Безробітна вчителька з м. Київ Любов Нартова 10 квітня 1942 р. на сторінках свого щоденника дуже точно передала суть цієї тактики: «Зараз нове хвилювання. Німці наказали всьому працездатному населенню виявити бажання і готовність їхати в Німеччину на роботу. Вже відправили багато ешелонів, а зараз будуть знову відправляти. Кажуть, що близько 100 тисяч потрібно буде взяти». Лексична конструкція «наказали виявити бажання» – оксюморон у чистому вигляді [56, 8].

Український мовознавець та історик літератури Юрій Шевельов, який залишився в окупації, описав випадок свого університетського колеги доцента Павла Стрелкова. «Кілька разів я зустрічав Павла Георгійовича на зльодоватілих вулицях завмерлого і напіввимерлого Харкова. Він гірко нарікав на брак допомоги і при останній зустрічі оповів мені, що не убачивши виходу, записався на роботи в Німеччину, добровільно, з обома підлітками-дітьми. Більше ми не зустрічалися. Але після війни його ім'я кілька разів зустрілося в радянських наукових виданнях. Це означає, що його не переслідували, не заслали. Він повернувся до своїх», – пригадував науковець [62, 279].

Батьки, дітей яких насильно забирали на роботу до Німеччини, теж «добровільно» погоджувалися їхати вслід за ними. Так, наприклад, учинила Анастасія Заморська. Після трудової мобілізації сина Володимира жінка записалася добровольцем і в 1943–1945 рр. працювала лікарем санітарної частини для остарбайтерів у робочому таборі фірми VKF [17].

Історія сім'ї Олексія Лимонченка із с. Павлиш Кіровоградської області – приклад трактування економічного колабораціонізму як складника стратегії

виживання. На початку 1943 р. 17-річного Олексія вивезли на примусові роботи до Райху. Хлопець працював на сільгоспроботах у фермера на півночі Німеччини. У 1944 р., переглядаючи українську газету, що виходила в м. Берлін для остарбайтерів, побачив оголошення, де вказувалося, що його розшукує мати із сестрою Валею. О. Лимонченко віднайшов рідних у містечку Пайсенберг, Верхня Баварія. Після капітуляції Німеччини сім'я залишилася в американській зоні окупації, а після війни виїхала на постійне місце проживання до США [18].

Зі значною часткою імовірності можна стверджувати, що пряма кореляція між пропагандистськими зусиллями нацистів та кількістю колаборантів-остарбайтерів існувала. Водночас не було ніякої масової добровільної згоди українського населення на використання його праці в гітлерівській Німеччині. Частина людей одразу піддалася пропагандистському нападу, а інша, ймовірніше, через свою інертність навіть не замислилася, кому її праця потрібна.

Підрахувати кількість добровільних робітників, вивезених до Німеччини, – завдання навряд чи здійсненне. Умови перебування населення в різних окупаційних зонах і міра жорстокості окупантів значно відрізнялися, що впливало на стратегії виживання людей.

Заборона румунської влади на вивезення робочої сили із «Трансністрії» до Райху, що перестала діяти 29 січня 1944 р., спричинила те, що тамтешніх добровольців налічували одиниці. В. Шайкан вважає, що з території райхскомісаріату «Україна» та зони управління військової адміністрації відносно добровільно до Німеччини та до «Штральо» (транспортні полки на території Польщі) виїхало близько 10–12 % загальної кількості остарбайтерів [61, 293].

У м. Київ, за підрахунками В. Ковалю, чисельність добровольців не перевищувала й 10 %. Можливо, це пояснювалося тим, що з великих міст значна частина молоді встигла евакуюватися разом із підприємствами, навчальними закладами, а також була мобілізована до Червоної армії [32, 174].

На основі джерел краєзнавчого музею м. Люботин, що на Харківщині, Ю. Скрипниченко встановив поіменний список добровільного трудового контингенту. У середньому кожен 20-й остарбайтер-люботинець поїхав до Німеччини зі своєї згоди [52, 102–103].

Винятком на загальноукраїнському тлі стало хіба що м. Проскурів (нині – м. Хмельницький), де місцевому гебітскомісаріату вдалося завербувати добровільно близько 90 % усіх відправлених до Німеччини жителів. Загалом із міста було вивезено до Райху 1316 осіб [57, 94].

Культурний колабораціонізм

На противагу звичним екстремістським заявам Адольфа Гітлера та Гайнріха Гімлера щодо ставлення до культури народів Сходу райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг був більш прагматичний. Нацистський чиновник розумів, що, позбавивши українців національної культури,

окупаційна адміністрація відразу викличе пасивний опір. 10 квітня 1942 р. він видав розпорядження «Про ставлення до культури українців», у якому деталізував свою позицію: «Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної йому культури. Надмірне обмеження культурних проявів українства може потягти за собою не радісне ставлення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свій бік – пасивний опір» [58, 172].

Завдяки такій позиції А. Розенберга, яка, однак, наразилася на значний опір райхскомісара України Е. Коха, гітлерівці спромоглися створити враження можливості вільного розвитку української культури. Заохочувалося розширення сфери побутування української мови, було дозволено організацію осередків «Просвіти», українських театрів, окремих музеїв, випуск періодики й книжок українською мовою. Багато таких кроків мали відверто пропагандистський характер, деякі з них так і не набули реального змісту. Попри те, значна частина населення, насамперед інтелігенція, з надією сприйняла ці рішення окупаційної адміністрації і часто зголошувалася до співпраці з німцями.

Однією з поширених форм культурного колабораціонізму була діяльність окупаційної преси в Україні. Чимало газет і журналів так чи інакше допомогли нацистам та їхнім союзникам у справі деморалізації, дезорієнтації й прямого обману місцевого населення. Преса, яка офіційно (тобто під контролем окупаційної влади) видавалася на території України, не могла не бути колаборантською, інакше її просто не існувало б.

За підрахунками українських істориків, під час нацистської окупації в Україні виходило 239 періодичних видань. Із них на території райхскомісаріату «Україна» та військової зони – понад 100 одиниць періодики, що підлягали суворій цензурі [15, 16].

Юрій Шевельов працював в українській окупаційній газеті «Нова Україна», перші номери якої харків'яни прочитали на початку грудня 1942 р. – через півтора місяця після окупації міста. Він наводить переконливі аргументи, що налагодити видання щоденної газети в тогочасних умовах виявилось справою вкрай складною: усі великі друкарні були знищені під час зміни влади, не було електрики, друкарів і транспорту. Поява «цього дивного німецько-українського гібрида, прикрашеного знаком тризуба», стала можливою лише завдяки самовідданій праці групи ентузіастів на чолі з першим редактором Петром Сагайдачним та секретарем Миколою Оглоблиним.

Знаючи ситуацію зсередини, Ю. Шевельов описав процес утілення редакційної політики в «Новій Україні». По-перше, міжнародна інформація надходила виключно з німецьких джерел, уже «пересіяних» і цензурованих. По-друге, газета «мовчала» на будь-яку тему стосовно українського минулого, де історію хоч трохи інтерпретували в самостійницькому дусі. І, по-третє, єдине, що було дозволене, це критика радянського минулого. «Але і це вже було для нас щось! Речі з того минулого можна було назвати своїми іменами, можна було згадати

факти утисків і переслідувань, і цю можливість, фактично майже єдину, треба було використати», – пояснює свої мотиви вчений.

Свій дебют в українській окупаційній газеті він розпочав зі статті «Стан української мови в Радянській Україні», яка на шпальтах вийшла вже з іншим, більш публіцистичним, заголовком – «Уярмлена мова» [62, 284].

Зазвичай мемуарні джерела більше, ніж інші наративи, тяжіють до тенденційності, вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язана з особою мемуариста. Утім, щодо особистого досвіду культурного колабораціонізму спогади Ю. Шевельова вигідно вирізняються чесністю й відвертим викладом. Він наводить епізод розмови із секретарем харківської газети, який самокритично назвав «доброю виучкою національної гідности»: «Я приніс йому мою статтю про мову, і він прийняв її. Він не прийняв тих віршів, що я йому приніс ще, мабуть, у листопаді 1941 року. ...Я жив добрий десяток літ у країні, де Тичина, Рильський, Бажан і легіони менших змагалися в одах на честь Сталіна. Я мало не забув про ті часи, коли поезія була поезією, а не вправами на задану тему. Тепер прийшли німці, яких я ждав. Вони не привезли нічого до Харкова: ні товарів, як наївно сподівалися міщухи, ні уряду на чолі з Винниченком, як думали дехто з інтелігентів і селян, ні видань для “тубільців”. Єдине, що вони привезли й щедро наділяли, був портрет Гітлера... Із плетива сталінославної поетичної традиції і моїх справжніх сподівань визволення від німецького походу виросла моя, з дозволу сказати, поезія, в якій я оспівував – ні, хвалити Бога, не Гітлера, але марш німецького війська на Схід. Уже що хочете, а такий вірш, думав я, буде вітаний на шпальтах нової газети. Він не був». М. Оглоблин делікатно натякнув, що «Нова Україна» – газета українська, і немає причин, щоб вона «оспівувала» німців [62, 285].

«Казус Шевельова» у співпраці з «Новою Україною» оприявнює морально-етичну дилему українського інтелігента під час окупації. З одного боку, він міг писати в межах сумнозвісної «сталінославної поетичної традиції», лише підставивши інші прізвища та партійну належність своїх героїв. З іншого – німецька влада не була принциповою стосовно демонстрації місцевими представниками культури ритуалізованих форм лояльності та прагнення бачитися добрими громадянами. Можливо, нацистам просто не вистачило часу, щоб сформувати на підконтрольних східних територіях «повсякденний гітлеризм» (йдучи за метафорою С. Єкельчика про «повсякденний сталінізм») [21].

Ю. Шевельов не залишає шансу на двозначне трактування свого культурного колабораціонізму: «Я не кривив душею і не писав нічого проти своїх переконань. Я не міг писати всього того, що хотів би, але слід було скористатися з нагоди і висловити те, що можна було тоді, а не можна було довгі роки перед тим. Більшого компромісу вимагали ті кілька речей, що я опублікував у радянський час, перед війною. Бо під німцями від нас таки не вимагали, щоб ми кожного разу згадували Гітлера й націонал-соціалізм, а в радянських умовах ніщо не йшло без похвали геніальному вождеві...» [62, 286–287].

Утім, існувала частина редакторів, схильних до ідеологічного пристосування, які, сказати б, змінили одного «замовника» на іншого. Особливо рельєфно це можна простежити, коли центральні й регіональні газети на різний манер славословили Гітлера, вітаючи його з днем народження.

19 квітня 1942 р. «Лохвицьке слово» (ред. Я. Ємець) опублікувало статтю «Гітлер – друг українського народу», у якій кореспондент М. Заровний закликав: «Ми, українці, повинні цінити і любити цю людину, якій ми зобов'язані своєю свободою. Адольф Гітлер є найбільший і найщиріший друг України, в щирості якого ми самі пересвідчились». 20 квітня 1943 р. київське «Нове українське слово» (ред. К. Штепа) оформило статтю «Доля призначила Гітлера на нашого рятівника» великим портретом нацистського лідера. Знайомлячи читачів із біографічними відомостями фюрера, автор (Л. Павлюк) безкомпромісно заявляв: «...навіть найбільший скептик визнає, що український нарід звирив свою долю не в абиякі руки». Цього ж таки дня головний редактор часопису «Миргородські вісті» М. Воскобійник надрукував велику статтю «Державний муж і воєначальник Адольф Гітлер», у якій не шкодував хвалебних епітетів на адресу «рятівника європейської культури і народів нашої земної кулі». Навіть малоформатний і малотиражний тижневик «Нова Шепетівщина» (ред. К. Варжанський) вийшов із передовицею «Творець нової Європи». У заключній частині автор ототожнює свої прагнення з нацистськими, закликаючи до цього й читачів: «Ми розуміємо, що тепер іде найбільша в історії людства війна, від наслідку якої залежить і наше майбутнє. Будемо боротися своїм трудом так героїчно, як це роблять вояки Гітлера на фронті. Перемога мусить бути нашою» [3; 8; 24; 41].

Д. Малаков у спогадах, позначених неабиякими літературними достоїнствами, витончено виклав власні судження про колабораціонізм у пресі: «Кожна шпальта газети сичала лютою ненавистю до “жидо-большевізму”, до підступної Москви, та водночас надто примітивно виглядали прояви “дружби” й “любові” українців до німців. З номера в номер йшли матеріали про сталінські злодіяння, про масові репресії, нищення храмів, страшний голодомор 1933 року в Україні, засилля москалів, про славне історичне минуле неньки України. ...Інколи, дійсно, траплялися місця, які йшли врозріз з намірами нацистів повністю знищити українців, – про майбутню вільну Україну. Але про таке натякало лише “Українське слово”, а не “Нове”. Друкувалися нариси, начерки й замальовки з щоденного життя, щедро напхані зухвалою брехнею. Їхні автори ховалися під ясновідчуваними псевдо» [37, 86].

Українські музейники так само опинилися перед складним вибором, коли необхідно було негайно вирішити: з ким вони, тобто фактично обрати для себе або смерть від голоду та переслідувань, або співіснування й співпрацю з окупантами.

Музей-архів переходнової доби (далі – МАПД), попри те що в установчих документах позиціонувався як науково-дослідна установа при Київській міській управі з власною фотолабораторією й художньою студією, діяв в інтересах

німецької політики. За задумом окупаційної влади науковці Музею-архіву мали вести антирадянську пропаганду серед українського населення, привчаючи його до думки про справедливу визвольну місію Вермахту на українській території на тлі абсолютно негативного образу радянської влади та всього, що було з нею пов'язано.

26 березня 1942 р. музей очолив професор Олександр Оглоблин. Колишньому голові м. Київ вдалося залучити до співпраці цілу плеяду українських науковців: директора Центрального архіву давніх актів Н. Полонську-Василенко, С. Драгоманова, К. Штепу, директора Історичного архіву В. Міяковського, С. Грушевського, І. Маргілевського, С. Гілярова [39, 8].

Упродовж півроку МАПД підготував кілька виставок із доволі характерними назвами: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва», «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя», «Київ під час німецько-советської війни». Запрошення на їх відкриття, зокрема й німецькою мовою для місцевого нацистського керівництва, О. Оглоблин виписував особисто [55, 104–105, 108].

Робота наукових співробітників МАПД не зводилася лише до культурного колабораціонізму. Існувала ще, образно кажучи, «додана вартість»: здобувши покровительство айнзацштабу А. Розенберга та шефа лаврських музеїв Кляйна, історики змогли реалізовувати і свої наукові амбіції, проводячи реальні дослідження, створюючи музейні колекції з фаховим супроводом.

Часто працівники музеїв ішли на співпрацю з гітлерівцями, щоб зберегти чи відновити експозиційні приміщення, а також урятувати фонди, що зазвичай комплектувалися роками й десятиліттями. Для багатьох це було справою всього життя.

Засновник і багаторічний співробітник Бердичівського історико-краєзнавчого музею Борис Куткін доклав неабияких зусиль, щоб відновити будівлю монастиря Босих Кармелітів, зруйновану 10 липня 1941 р. під час бойових дій. Деякі експонати доводилося буквально витягувати зі згарища. 8 серпня 1941 р. місцева нацистська адміністрація призначила Куткіна на директорську посаду. Усі свої наукові, фінансові та управлінські рішення він узгоджував із гебітскомісаром Гальнером та референтом Туніхом. Крім того, судячи зі звітів, відкривав фонди для роботи «німецьким вченим та фахівцям музейної справи» професору Нойману, Колігану, Куку та іншим, від яких начебто одержав «багато цінних науково-методичних вказівок та порад» [55, 235–239 зв.].

Під час відступу німців із м. Бердичів директор не відправив жодного музейного предмета до Німеччини, хоча йому був відданий спеціальний наказ організувати переміщення культурних цінностей у м. Вінниця, для цього навіть доставили спеціальні ящики. Але Б. Куткін, замість експонатів завантаживши цеглу, відправив фіктивний вантаж за адресою. 29 березня 1944 р. Смерш заарештував музейника, однак через півроку слідство по його справі було припинено [51, 176].

Зі своїми експонатами Поліна Кульженко поїхала з м. Київ аж у Німеччину, бо враховувала можливість їх загибелі під час війни. У 1941 р. Київська міська управа призначила її директором Київського музею російського мистецтва, одночасно вона обіймала посаду керівника відділу східноєвропейського та українського мистецтва Крайового музею Києва [2, 173].

Щоб зберегти приміщення на вул. Терещенківській від реквізиції під радіостанцію, вона спішно відтворила там експозицію. Музей вважався таким, що перебуває на консервації, але, підкоряючись вказівкам доктора Георга Вінтера, який керував київськими музеями, книгозбірнями й архівами, мистецтвознавець проводила екскурсії для військових та партійних німецьких чинів. Інколи читала лекції німецьким військовослужбовцям.

У вересні 1943 р. Г. Вінтер розпорядився підготувати експонати до вивезення в м. Кам'янець-Подільський. Поліні Аркадіївні він запропонував супроводити цінний вантаж. Директор вирушила вслід за тим, що стало стрижнем її життя. У партії, призначеній до вивезення, було близько 1,5 тис. творів мистецтва, серед яких картини М. Врубеля, І. Айвазовського, майже 200 ікон, графіка. Далі було ще два переїзди – до маєтків Вільденгоф та Рихау в Східній Пруссії [1, 140–142].

Зроблені П. Кульженко описи творів мистецтва, наукові паспорти та картки були знайдені після війни й стали базою для створення списків артефактів, що підлягали поверненню з Німеччини до СРСР через реституційні процеси. Нескладно зробити припущення, що, якби П. Кульженко не обрала шлях співпраці з окупантами, награбовані й вивезені нацистами мистецькі цінності не мали б жодного шансу повернутися назад.

У руслі націонал-соціалістичної ідеології функціонувало й кіно. На службі в німецької влади перебувало кіноуправління м. Київ під керівництвом І. Нікітіна. На замовлення окупантів виконували монтаж кінофільмів, у яких обов'язково висвітлювалася «варварська діяльність більшовиків». Фільми демонстрували в кінотеатрах м. Київ на Подолі та вул. Герцена, кінотеатрі «Ехо» біля Галицького базару [29, 328–329].

У своєму щоденнику Л. Нартова зазначала, що в місті працювало 5–6 кінотеатрів, де йшли німецькі фільми. «Публіка не дуже-то задоволена. Кажуть, їм до радянських далеко. Я не була ніде жодного разу й не хочеться», – зазначила учителька 9 листопада 1942 р. [56, 19]. Насправді, як свідчать джерела, городяни дуже охоче ходили на романтично-пригодницькі стрічки німецького виробництва «Любов та математика», «Сім років невдач», «Троянди в Тиролі», «Парубоцький рай» та ін. Причому, як зазначав Д. Малаков, перед сеансами обов'язково вмикали кінополітінформацію [30; 40; 65].

Загалом німецька кінопропаганда (а відтак і колабораціонізм у цій царині) була малоефективною. Матеріально-технічна база кінотеатрів виявилася незадовільною, а у провінції її майже не існувало.

Оминути співпрацю з окупаційною владою та певні моральні компроміси навряд чи було можливо, бо німці давали інтелігенції взагалі й творчій зокрема

можливість вижити. Але це робилося за умови адекватної віддачі: одним словом, хліб потрібно було відробляти.

Відомо, що гітлерівці виявили інтерес до українського пейзажного мистецтва, і художники використовували це як певне джерело свого існування. Деякі з них, зокрема киянин Микола Іванов, виконували замовлення «на вимогу дня» й писали картини про «звірячі дії більшовиків».

6 серпня 1942 р. «Нове українське слово» повідомляло, що в м. Київ відбувся концерт професора консерваторії Андрія Королькова, який виконував твори композиторів тільки «німецького походження» (Ф. Ліст, Ф. Шопен). Крім того, до програми було включено «Героїчний етюд», який піаніст написав до дня народження Гітлера [34].

За тексти похідних пісень (одна з яких називалася «Червона калина»), написаних для українців, які стали добровольцями німецької армії, поет Олекса Веретенченко 13 серпня 1943 р. отримав дві премії обсягом 13,5 тис. крб. Окремі поетичні твори митця мали пропагандистський, а іноді й антисемітський зміст [33].

Культурне обслуговування вояків Вермахту виконавськими колективами, зокрема й концертно-естрадними, було вигідне й матеріально, бо німці платили артистам за виступи харчовими продуктами. Місцевому населенню окупанти забороняли відвідувати спектаклі, призначені виключно для німецьких військових. Провідні театри працювали тільки для німців.

Отже, жодна з форм економічного колабораціонізму українського населення на окупованій території не була тотожною нацистським планам економічного пограбування України. Багато в чому сама природа радянської влади та її позиція щодо економіки спонукали громадян розглядати окупанта як альтернативу. В осерді будь-якого типового випадку співпраці з німецькою адміністрацією у сфері економіки лежало бажання вижити в умовах війни. Також соціальні актори розглядали й інші можливості: зберегти роботу, бізнес, створити умови для існування своїх співробітників та незнайомих людей, возз'єднатися з родиною та ін.

Однією з головних причин виникнення колаборації серед інтелігенції була нацистська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв національної самосвідомості. Інтелігенція опинилася перед альтернативою співпраці з новою владою і фізичною смертю від голоду, хвороб, репресій. Вирішальну роль у виборі непростого рішення відіграли аполітичні настрої, спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни, а результатом стало пристосуванство щодо окупаційного режиму. Загалом, окрім антикомунізму, не було жодної ідеологічної платформи для масштабного колабораціонізму представників культури, освіти, церкви з нацистами.

Частина інтелігенції, яка свідомо уникла евакуації, відразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Інша – національно свідома, яка на початковому етапі війни помилково розраховувала на допомогу Німеччини та її союзників у

створенні національної держави й української армії, – не співпрацювати з гітлерівськими окупантами не могла з тактичних міркувань.

З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для населення України питання, колаборувати в економічній або ж культурній сфері чи не колаборувати, не виникало. Життєва стратегія полягала в тому, щоб вижити. Формула співпраці лише збільшувала шанси на виживання.

Джерела та література:

1. Білокінь С. Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко / С. Білокінь // Пам'ятки України. – Ч. 1 (118). – 1998. – С. 134–148.
2. Білокінь С.А. Кульженко Поліна Аркадіївна / С.А. Білокінь // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 5. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 173–174.
3. Варжанський К. Творець нової Європи / К. Варжанський // Нова Шепетівщина. – 1943. – № 29 (126). – 22 квітня.
4. Вербова О.С. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації / О.С. Вербова // Агросвіт. – 2012. – № 9 (травень). – С. 16–21.
5. Ветров І.Г. «Зелена папка» Г. Герінга / І.Г. Ветров // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 3 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 322.
6. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 231 с.
7. Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості / І.Г. Ветров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. 5. – С. 126–131.
8. Воскобійник М. Державний муж і воєначальник Адольф Гітлер / М. Воскобійник // Миргородські вісті. – 1943. – № 26 (160). – 20 квітня.
9. Газета «Нове Українське Слово». – 1942. – № 14 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-16173. – Г-789.
10. Газета «Нове Українське Слово». – 1942. – № 35 // Фонди НМІУДСВ. – КН-16509. – Г-867.
11. Газета «Правда». № 182. 03.07.1941 // Фонди НМІУДСВ. – КН-50138. – Г-9503.
12. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.
13. Гусарова Т.Н. Воины в белых халатах: Документальная повесть о медиках Днепропетровщины в годы Великой Отечественной войны / Т.Н. Гусарова. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 141 с.
14. Демідко О. Єлизавета Бірюкова, чи «Маріупольський список Шиндлера» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mrpl.city/blogs/view/elizaveta-biryukova-chi-mariupolskij-spisok-shindlera-1>. – Назва з екрана.
15. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 рр.). Бібліографічний довідник / Б.В. Грановський; наук. ред. В. Колесник, бібліогр. ред. С. Іванисенко, Г. Порохнюк. – Київ: [б. в.], 2002. – 436 с.
16. Довідкова картка Бірюкової Єлизавети Пилипівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.

17. Довідкова картка Заморської (Варвашиної) Анастасії Василівни // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
18. Довідкова картка Лимонченка Олексія Дмитровича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
19. Довідкова картка Макара Романа Івановича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
20. Довідкова картка Райха Йосипа Володимировича // Генеральний каталог. – Фонди НМІУДСВ.
21. Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після великої війни / С. Єкельчик. – К.: Laurus, 2018. – 306 с.
22. Ж.-П. Сартр в настоящем времени: Автобиографизм в литературе, философии и политике: матер. межд. конф. в С.-Петербурге 8–9 июня 2005 / Сост. и пер. с фр. С.Л. Фокина. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 240 с.
23. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип. 16. – С. 94–112.
24. Заровний М. Гітлер – друг українського народу / М. Заровний // Лохвицьке слово. – 1942. – № 32 (47). – 29 квітня.
25. Звернення німецької окупаційної влади до українських робітників у зв'язку з початком агітаційно-пропагандистської кампанії про їхнє вербування на роботу до Райху. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-12729. – Л-1394.
26. Зелёная папка Геринга // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5. – С. 24–33.
27. Золотар І. Діяльність «Маслосоюзу» – стратегія виживання чи економічна колаборація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/maslosojuz/>. – Назва з екрана.
28. Качор А. Мужі, ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик – творці «Маслосоюзу» і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег; Торонто; Клівленд: Вид. «Братства Маслосоюзників» у Канаді та ЗСА, 1974. – 344 с.
29. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: зб. док. та матеріалів / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К., Львів: Б. в., 2003. – 527 с.
30. Книжка: Кузнецов А.В. Бабин Яр. Роман-документ. 2008 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-240227. – К-25837.
31. Ковалёв Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б.Н. Ковалёв. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. – 372 с.
32. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – Т. 12. / М.В. Коваль. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – 335 с.
33. Конкурс на пісню // Голос. – 1943. – № 37 (132). – 12 вересня.
34. Концерт професора Королькова // Нове українське слово. – 1942. – № 180 (195). – 6 серпня.
35. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В.І. Кучер, О.В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 357 с.
36. Людендорф Э. Тотальная война / Э. Людендорф. – М.: Эксмо, 2015. – 468 с.
37. Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.
38. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип. 11. – С. 139–147.

39. Музей-архів переходової доби: пофондовий путівник / Укл. О. Беляя // Державний комітет архівів України, Державний архів Київської області. – К.: Б. в., 2002. – 102 с.
40. Орел М. Die Besetzung. Окупація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/long/380728>. – Назва з екрана.
41. Павлюк Л. Доля призначила Гітлера на нашого рятівника / Л. Павлюк // Нове українське слово. – 1943. – № 93 (411). – 20 квітня.
42. Пастушенко Т.В., Першина Т.С. Остарбайтери / Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 7. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.
43. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. / Т. Пентер // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 34–41.
44. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – Вінніпег: Вид. «Нового шляху», 1954. – 232 с.
45. Плакат «Як живе німецький робітник?». 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-23018. – П-207.
46. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
47. Потильчак О. Україна у Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії) / О. Потильчак // Київські історичні студії. – 2016. – № 1. – С. 97–101.
48. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: Міжнародна фін. агенція, 1998. – 49 с.
49. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с.
50. Сербин Р., Шаповал Ю. Федір Пігідо та його спогади / Р. Сербин, Ю. Шаповал // Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 4–6.
51. Скавронський П.С. Доля одного з директорів Бердичівського музею – Куткіна Б.В. // Постаті землі Житомирської. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річному ювілею М.Т. Рильського (Житомир, 22–23 травня 2015 р.). – Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2015. – Вип. 51. – С. 172–176.
52. Скрипниченко Ю. Добровільний виїзд до нацистської Німеччини жителів м. Люботин Харківської області в 1941–1943 рр. / Ю. Скрипниченко // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. – 2019. – № 3 (25). – С. 100–105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-100-106.pdf. – Назва з екрана.
53. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. – 384 с.
54. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями / Л. Форостівський. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1952. – 80 с.
55. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 3206. Рейхскомиссариат Украины, г. Ровно. – Оп. 5. – Спр. 12. Доклады начальника и сотрудников Госуправления архивами о научных поездках по Украине. Сведения о музее Восточно-европейского искусства. Справки о музеях в Херсоне и Николаеве и о зооинститутах в Николаеве, Херсоне и Днепрпетровске. – 339 арк.

56. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 347. Выдержки из дневника учительницы г. Киева Л. Нартовой о положении в городе в период немецко-фашистской оккупации (машинописная копия). – 25 арк.
57. Там само. – Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. – Оп. 1. – Спр. 6. Звіти генерал-комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва, Вінниці, Кривого Рогу, Житомира, Криму про становище в цих районах. Доповідь генерал-комісара Магунія про досвід управління генеральним округом Києва. – 450 арк.
58. Там само. – Спр. 180. Повідомлення про провал політики на сході та економічні можливості; стан пропаганди в Криму (1941–1942 рр.). – 201 арк.
59. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1941–1950 рр.). – Оп. 3. – Спр. 143. Директиви по руководству экономикой во вновь оккупируемых восточных областях. – 45 арк.
60. Шайкан В. Квиток у рабство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/271/3255.html>. – Назва з екрана.
61. Шайкан В.О. Коллаборационізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
62. Шевельов Ю. «Я, мені, мене... (і довкруги)» – Т. 1. / Ю. Шевельов. – Харків; Нью-Йорк: Вид-во часопису «Березіль», 2001. – 410 с.
63. Щоденник майора Костянтина Сілуанова, свідка знищення греблі Дніпрогесу, застосування радянської тактики «випаленої землі». 18-та армія. Південний фронт. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-30313. – Л-2561.
64. Щоденник Сергія Власенка, начальника відділу Краматорського заводу важкого верстатобудування. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-225249. – Д-39293.
65. Щоденник Хорошунової Ірини Олександрівни. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-77379. – Д-14973.

© **Виталий ГОРОБЕЦ**

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРНЫЙ КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ: ФОРМУЛА СОТРУДНИЧЕСТВА

В статье рассматриваются проявления сотрудничества населения Украины с оккупационными властями в экономической и культурной сферах во время Второй мировой войны. На основе анализа специальной литературы, архивных источников и материалов музейных коллекций сделан вывод о том, что физическое выживание лежало в основе первичных мотивов сотрудничества с врагом. Довоенная советская политика в экономике и культуре, нацистская пропаганда во время оккупации в этих сферах, а также моральные, психологические, идеологические и другие установки украинского общества определяли меру, логику и формулу коллаборации с оккупантом.

Ключевые слова: коллаборационизм, сотрудничество, рейхскомиссариат «Украина», остарбайтеры.

ECONOMIC AND CULTURAL COLLABORATION: COOPERATION FORMULA

The article deals with the examples of cooperation between the population of Ukraine and the occupying power in economic and cultural spheres during the Second World War. Based on the analysis of special researches, archival sources and museum collections, it was concluded that physical survival was at the heart of the primary motives for cooperation with the enemy. The pre-war Soviet policy in economy and culture spheres, Nazi propaganda during the occupation in these spheres, as well as the moral, psychological, ideological and other attitudes of Ukrainian society determined the scale, logic and formula of collaboration with the occupier.

Keywords: *collaboration, cooperation, Reichskommissariat Ukraine, Ostarbeiters.*